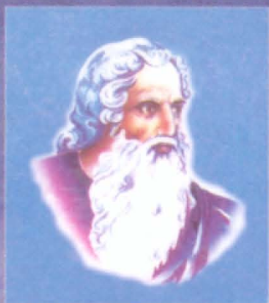

ISSN 1829-2771

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՆԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԱՆԴԵՍ

Բ

ԵՐԵՎԱՆ 2011

խուզական ծառայության ձևավորման ուղղությամբ ընթացող կազմակերպչական գործընթացները, և ստեղծվեց Գլխավոր շտաբի հետախուզական ու հակահետախուզական բաժանմունք¹, որը, ինչպես նկատել է Տ. Դևոյանցը, դառնալով «ամեն մեկ պետութեան աչքերը եւ ականջները»՝ «խաղաղ ժամանակ պատրաստում է պատերազմի համար. ուսումնասիրում է ամենապզտիկ մանրամասնութեամբ տուեալ պետութեան ջղային բուրր գծերը, որպէսզի ապագայ պատերազմի պարագային դիրացնի իր պետութեան ռազմագիտական ծրագիրների գործադրումը»²: Այն դարձավ քիչ թե շատ ավարտուն կառույց, որի անմիջական խնդիրներն էին՝ հակառակորդի և տեղանքի մասին փաստերի հավաքումը, այդ տվյալների մշակումը և դրանց մասին ժամանակին տեղեկատվության հաղորդումը, բրիգադների շտաբների հետախուզական աշխատանքի ղեկավարումը, հետախուզության համար տրամադրվող գումարների հաշվառումը, լրտեսության դեմ պայքարի կազմակերպումը³: Հետախուզական ծառայության աշխատանքների արդյունավետության բարձրացման նպատակով ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ի նիստի որոշմամբ 535 հազար ռուբլի է հատկացվում հետախուզության կարիքների համար, իսկ 1920 թ. հուլիսի 12-ի նիստի որոշմամբ էլ՝ ավելի քան 1,3 միլիոն ռուբլի⁴: Հետախուզության և հակահետախուզության ծառայությունների կազմակերպման բնագավառում այդ տարիներին որոշակի դեր ունեցան գնդապետներ Մ. Զինկևիչը, Ալ. Շնեուրը, պորուչիկ Յովհան Խան-Կոտուրսկին (Ա. Ն. Յովհաննեսովը), կապիտաններ Տ. Դևոյանցը, Վ. Սուրադյանը, պորպորուչիկներ Մ. Ն. Դոդոխյանը, Լ. Բաշինջադյանը, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական վարչության ղեկավար, այնուհետև ռազմական կցորդ գեներալ-մայոր Հ. Ա. Զիշմիշյանը (Զիշմիշև), ԱՄՆ-ում Հայաստանի Հանրապետության ռազմական միսիայի ղեկավար, Անգլիայում հանրապետության դեսպան

Վանիկ Վիրաբյան

ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ԳՈՐԾՈՒԿԱԼՆԵՐԻ ԾԱՎԱԼԱԾ ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԿԱՍԵՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1918- 1920 ԹԹ):
ԱՆՏՈՆ ՄԱՐԿՈՒՍՏԻԻ ԵՎ ԻՎԱՆ ՏԱՐԱԿԱՆՈՎԻ ԳՈՐԾԸ

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայությունն իր առաջին քայլերը կատարել է 1918 թ. կեսերին. օգոստոսի 13-ին Նախարարների խորհրդի նիստի որոշմամբ կատարվում է շուրջ 40 հազար ռուբլու դրամական հատկացում հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման համար¹: Ծառայության կազմման ճանապարհին կարևոր էր ՀՀ զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 14-ի հրամանագիրը, որով հիմնականում ավարտվեցին հետա-

¹ Հարկ է նշել, որ զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետը նրա ստեղծման առաջին իսկ օրից եղել է գնդապետ Ա. Շնեուրը, 1919 թ. սեպտեմբերից մինչև 1920 թ. ապրիլը՝ կապիտան Վ. Սուրադյանը, ապրիլից մինչև հունիսի վերջը՝ կապիտան Տ. Դևոյանցը, հուլիսից մինչև Առաջին Հանրապետության անկումը ընկած ժամանակահատվածը՝ պորպորուչիկ Մ. Դոդոխյանը, իսկ հակահետախուզության գործերը վարել է պորուչիկ Հ. Խան-Կոտուրսկին. տես ՀԱԱ, ֆ. 4-91, ց. 3, գ. 3594, թ. 2-20, ֆ. Պ-199, ց. 1, գ. 29, թ. 215, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 92, թ. 206, ֆ. Պ-204, ց. 1, գ. 40, թ. 23, գ. 104, թ. 61, գ. 131, թ. 24:

² Տիգրան Դևոյանց, Ձիմուրական հետախուզութիին եւ հակահետախուզութիւն, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1943, N 3 (236), էջ 91:

³ ՀԱԱ, ֆ. Պ-204, ց. 1, գ. 132, թ. 54-55:

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. Պ-199, ց. 1, գ. 100, թ. 194, գ. 229, թ. 1, գ. 146, թ. 159, 172:

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. Պ-201, ց. 1, գ. 484, թ. 9, ֆ. Պ-202, ց. 1, գ. 13, թ. 12, ֆ. Պ-204, ց. 1, գ. 216, թ. 1:

գեներալ Չակոբ Բագրատունին և ուրիշներ¹:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության գործունեությունը, չնայած թեմայի խիստ արդիականությանը, չափազանց անբավարար է հետազոտված, բացառությամբ տողերիս հեղինակի աշխատությունների²: Այն հեղինակները, որոնք փորձել են անդրադառնալ այդ թեմային, նշում են հետախուզական ծառայության թուլության կամ նույնիսկ անգործության մասին: Այդ տեսակետն են պաշտպանում դեպքերի ու իրադարձությունների ակնամատեսներ Յ. Իրազեկը, Կ. Սաբունին, Վ. Արծրունին, Ալ. Խատիսյանը³, նաև պատմաբաններ Է. Զոհրաբյանը, Մ. Կարապետյանը, Կ. Սարգսյանը⁴: Սակայն արխիվային փաստաթղթերն ակնհայտորեն վկայում են հակառակը. ՀՀ հետախուզական ծառայությունը ոչ միայն ձգտել է հայթայթել արժեքավոր տեղեկատվություն բշնամական ուժերի կողմից նախապատրաստվող ու ծրագրվող սադրանքների մասին, որը նույնպես քիչ աշխատանք չէր, այլև, ինչպես ստորև կտեսնենք, ծառայությունը, ձեռք բերելով կարևոր տեղեկատվություն՝ որոշակի քայլեր էլ ձեռնարկել հակազդելու ՀՀ նկատմամբ թշնամական գործողություններին՝ մերկացնելու և

կանխելու հակառակորդի լրտեսների գործունեությունը հանրապետության տարածքում:

Վերջապես, հայկական հետախուզական ծառայությունների գործունեության պատմությունը քիչ թե շատ ամբողջականացնելու և թշնամական գործակալներին մերկացնելու ու նրանց խարդավանքները կանխելու տեսանկյունից կարևոր է նշել այսպես կոչված, Անտոն Մարոկուտտիի գործը: Այսպես, 1919 թ. դեկտեմբերի 19-ին հենվելով Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի հուլիսի 29-ի որոշման և զինվորական գերատեսչության 1919 թ. հուլիսի 26-ի հրամանի վրա՝ Երևանի զինվորական դատարանում լսվեց ավստրիական ծառայության նախկին սպա, տվյալ պահին վրացահպատակ Անտոն Մարոկուտտիի մեղադրանքին վերաբերող գործը¹, որին դատում էին Քրեական օրենսգրքի 198, 119 հոդվածների համաձայն: Քաղաքային դումայի շենքում ընթացող այդ դատավարությանը ներկա են եղել պառլամենտի պատգամավորներ, հասարակական գործիչներ, զինվորականներ և այլք: Փաստաթղթերից մեկում նշվում է, որ 32 տարեկան այդ անձնավորությունը Հարավսլավիայի Հարավային Ստիրիա շրջանի Ցելի քաղաքի ծնունդ է: Այնուհետև տեղեկանում ենք, որ սույն կարևոր դատավարության ընթացքում որպես վկաներ հանդես են եկել Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար, հայկական հետախուզական ծառայության ղեկավարներից Վահագն Մուրադյանը, արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Չակոբ Տեր-Հակոբյանը և արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական բաժնի վարիչ Պ. Յակուլովը²: Իսկ ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ 1919 թ. դեկտեմբերի 8-ին Ներքին գործերի նախարարության աշխատակիցները բռնեցին Թիֆլիսից եկած մի գաղտնագրված հեռագիր, որի հեղինակը Վրաստանում Ադրբեջանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչի տեղակալ Վեքիլովն էր: Նա Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչի տեղակալ իր գործընկերոջից՝ Հախվերդովից, խնդրում էր աջակցել Անտոն Մարոկուտտիին Երևան մեկնելու: 1919 թ. դեկտեմբերի 5-ի հեռագրում (№ 120) ասվում էր հետևյալը. «Մոտ օրերին Երևան է մեկնում ավստրիական կապիտան Իրետանավոր Անտոն Մարոկուտտին: Նա մտադիր է անցնել Խալիլ-բեյի բանակ: Ցույց տվեք նրան աջակցություն, եթե հարկ լինի»³: 1919 թ. դեկտեմբերի 12-ին Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղարկված հեռագրում (№ 202 / c.o) արտաքին գործերի նախարարը հայտնելով այն

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-199, ց. 1, գ. 29ա, ք. 215, ֆ. Պ-204, ց. 1, գ. 40, ք. 23, ֆ. Պ-276, ց. 1, գ. 116, ք. 69-71, գ. 300, ք. 20-21, ֆ. Կ-91, ց. 1, գ. 3594, ք. 2-20, «ՎԷՄ», Փարիզ, 1938, հունվար-մայիս, թիվ 2, էջ 49, R. G. Hovannisian, The Republic of Armenia, vol. II, From Versailles to London, 1919-1920, Berkeley, Los Angeles, Univ. of California Press, 1982, p. 68, 158, 160-162, 177, 195, 489. Ա. Սարգսյան, Հետախուզություն և հակահետախուզություն. հայկական հետք (կենսագրական ակնարկներ հետախույզների և հակահետախույզների մասին), Երևան, 2005, էջ 194-195, Գ. Ավետիսյան, Գեներալ Չակոբ Բագրատունի, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1997, № 1, էջ 41-58:

² Տե՛ս մանրամասն՝ Վանիկ Վիրաբյան, Հայաստանի առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները, Եր., «ՀՊՃՀ» հրատ., 1999, Նույնի՝ Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին, Եր., «Ատոդիկ», 2003, Նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետության Պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920 թթ., Եր., «Լուսակն» հրատ., 2006, Նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918-1920 թթ., Եր., «Լուսակն», 2009:

³ Տե՛ս Յ. Իրազեկ, Սօսիկ անցյալից, պատմական դեպքեր, ապրումներ, 1917-1922, Պեյրուք, 1956, էջ 67, Կ. Սաբունի, Հայ-թուրքական պատերազմը (1920-ին), Պեյրուք, 1969, էջ 21, Վ. Արծրունի, Հայ-տաճկական պատերազմը, հայ սպայությունը, Շատախ, Երևան, 2002, էջ 73-74, 159, 165 և այլն, Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրուք, 1968, էջ 254:

⁴ Տե՛ս Է. Զոհրաբյան, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, էջ 348, Մ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920), Երևան, 1996, էջ 98-99: Տե՛ս Կ. Սարգսյան, Հայաստանը համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաչմերուկում (ինչպե՛ս կործանվեց Հայաստանի Հանրապետությունը), Երևան «Նաիրի», 2007, էջ 110:

¹ Տե՛ս նաև Գաղտնի փաստաթղթերը: Ադրբեջանի դատարանական գործունեությունից մի էջ, Երևան, Գլխավոր շտաբի տպ., 1920. N 1, («Ռազմիկ») տպարան, N 1), էջ 45-46:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 212, ք. 162:

³ Տե՛ս Նույն տեղում, ք. 175:

մասին, որ դեկտեմբերի 5-ին արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական բաժնի կողմից գաղտնագրվել է Վեքիլովի՝ Հախվերդովին հասցեագրած հեռագիրը, որի հիման վրա արվել է համապատասխան կարգադրություն, և դեկտեմբերի 8-ին Երևան-Ալեքսանդրապոլ գնացքում ձերբակալվել է Մարոկուտտին: Միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ ձերբակալվածի մոտ գտնվել է 7000 ռուբլի միկուլայան փող, Շարուրի և Նախիջևանի շրջաններին վերաբերող քարտեզներ, որոնք հանձնվել են հատուկ կարևոր գործերի գծով քննիչին: Արտաքին գործերի նախարարը նաև տեղեկացնում էր, որ Անտոն Մարոկուտտիի մոտ հայտնաբերվել է վրացական անձնագիր, որը նշագրվել է Դենիկինի ներկայացուցչի, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության և Ադրբեջանի Հանրապետության թիֆլիսյան ներկայացուցչության կողմից: Հեռագրում՝ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարը խնդրում էր գաղտնագրված հեռագրի պատճենը և գործի հանգամանքները ներկայացնող մյուս փաստաթղթերը կոնֆիդենցիալ կերպով խորհրդապահորեն հաղորդել գնդապետ Վ. Հասկելին՝ մատնանշելով, որ չնայած կայացած համաձայնությանը՝ Ադրբեջանը դեռ շարունակում է աջակցել նախիջևանյան անջատողականներին և Հայաստանի նկատմամբ շարունակում է վարել ոչ անկեղծ քաղաքականություն¹: Մեղադրյալի հարցաքննությունը և պաշտոնական դատաքննության հրապարակային գործընթացը պարզեցին մի շարք հետաքրքիր մանրամասներ, որոնք էլ հնարավորություն տվեցին հայկական հետախուզությանը այդ խճճված օրերին գլուխ հանել ստեղծված իրավիճակից, պարզել աշխարհաքաղաքական տվյալ միջավայրում որոշ անհայտ ուժերի գործողությունները, ինչ-ինչ հակաքայլեր ձեռնարկել: Դատարանի նախագահի հարցին, թե արդյո՞ք ինքն իրեն մեղավոր ճանաչում է, թե ոչ, մեղադրյալը տալիս է բացասական պատասխան: Այնուհետև դատարանը հետևողականորեն փորձում է պարզել, թե մեղադրյալը կոնկրետ ու՞մ մոտ է ցանկացել հյուրընկալվել՝ ձեռնարկելով իր ուղևորությունը Թավրիզ: Մեղադրյալը պատասխանում է, որ ինքը մտադրություն է ունեցել կանգ առնել իրեն ծանոթ ինժեներ Էկարտի մոտ, որն ավստրիական հպատակ էր և 10 տարուց ավելի ապրել էր Թավրիզում, որի հետ ինքը ծանոթացել էր դեռ այն ժամանակ, երբ այնտեղ թուրքերն էին, հյուրընկալվելով 4 օր: Այս կապակցությամբ մեղադրյալին ուղղված հարցապնդումով հանդես է գալիս կապիտան Մուրադյանը: Նշելով վան մասին, որ 1915 թ. մարտին, երբ ռուսական զորքերը մտել են Թավրիզ, ինքը ծառայության մեջ է գտնվելիս եղել Կովկասյան հրաձգային զննչի մեկում և տեղյակ է, որ այդ պահին գերմանական բոլոր լրտեսները փախել էին: Սակայն կապիտան Մուրադյանը կարևոր նշում է

անում, որ հենց այդ ժամանակ ռուսական հակահետախուզության կողմից հայտնաբերվել են այդ լրտեսների ցուցակները, որոնց մեջ էին նաև ինժեներ Էկարտի և գերմանական գվարդիայի սպա Էլմանի անունները: Կապիտան Մուրադյանը այնուհետև նշում է, որ Թավրիզում եղած ժամանակ ինքը հաճախ այցելել է Ամերիկյան ներկայացուցչություն, որոնց աշխատակիցների հետ մոտ հարաբերությունների մեջ էր: Ըստ Մուրադյանի հենց այդտեղ էլ ծանոթացել է Էլմանի կնոջ հետ, որից էլ հավաստի տեղեկություններ է ստացել, որ Էկարտը լրտես է և ռուսների գալով թաքնվել է: Սակայն մեղադրյալը՝ Անտոն Մարոկուտտին, ժղիստում է այսչափ կարևոր վկայի փաստարկները մերկապարանոց պնդելով, որ ինքը տեղյակ չի եղել, թե երբևիցե իրեն Էկարտը ասած լինի, որ ինքը լրտես է, ընդհակառակը, նա ասել է, որ ինքը 10 տարուց ավելի ապրում է Թավրիզում և զբաղվում առևտրով: Կապիտան Մուրադյանից հետո ելույթով հանդես է գալիս վկա Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, որը դատարանին տեղեկություն է տալիս Թավրիզում ապրած իր վեց տարիների գործունեության ժամանակ իրեն հայտնի որոշ փաստերի մասին՝ հիշատակելով նաև ոչ անհայտ ինժեներ Էկարտի մասին: Տեր-Հակոբյանը նշում է, որ գերմանական հյուպատոսի ձերբակալությունից և աքսորից հետո Էկարտը թաքնվել է և Թավրիզում ռուսական զորքերի ներկայության ժամանակահատվածում հորիզոնում չի եղել: Տեր-Հակոբյանը տեղեկացնում է, որ թուրքերի գալով Էկարտը նորից հայտնվում է: Իր ելույթի վերջնամասում Հ. Տեր-Հակոբյանը հայտնում է, որ Թավրիզում Էկարտին գիտեին որպես մեծ պետությունների քաղաքական գործակալ: Մեղադրյալ Ա. Մարոկուտտին դարձյալ սկսում է հերքել իրեն ներկայացված մեղադրանքը՝ պնդելով, որ ինքը Թավրիզ է ուղևորվել առևտրական նպատակներով, իր հետ տանելով անհրաժեշտ փաստաթղթերը: Սակայն Մարոկուտտին չժխտեց, որ Նախիջևանի վրայով Պարսկաստան մեկնելու մտադրությունը իրականացնելու համար ինքը դիմել է Ադրբեջանական դիվանագիտական ներկայացուցչությանը՝ աջակցության խնդրանքով: Մարոկուտտին արդարանալով նաև անապացույց պնդում է, որ ինքը տեղյակ չի եղել Խալիլ-բեյի ռազմական գործողություններին (նկատի ունի դրանց հակահայկական ուղղվածությունը՝ Վ. Վ.): Մարոկուտտին իր մոտ հայտնաբերված տեղագրական քարտեզների կապակցությամբ պնդում է, որ դրանք պարզապես աշխարհագրական բնույթի են, ռազմաաշխարհագրական նշանակություն չունեն և իբր թե իր մոտ մնացել են ավստրիական ներկայացուցչության վերացումից հետո ու վերցրել է տեղանքում կողմնորոշվելու նկատառումներով¹: Հ. Տեր-Հակոբյանից հետո կրկին ելույթով հանդես է գալիս կապիտան Վ. Մուրադյանը: Վերջինս ընդգծում է, որ իրեն՝

¹ Տե՛ս Նույն տեղում, ֆ. Պ-276, ց. 1, գ. 196, ք. 91, 95, 96, 97:

¹ Տե՛ս Նույն տեղում, ք. 163-165:

որպես «կոնտրազվեդկայի» պետի, հավաստի հայտնի է, որ Ադրբեյջանը բազմիցս Նախիջևան է ուղարկել իր հրահանգիչներին, տեղական մահմեդական բնակչության կազմակերպման համար՝ ծախսելով 3 միլիոն ռուբլի, հետևաբար, ժխտելով Ա. Մարոկուտտիի այն ստահոգ փաստարկը, որ ինքը տեղյակ չէր, թե ինչ է կատարվում Նախիջևանում, որի տարածքով ինքը պետք է անցներ Պարսկաստան, ով է Նախիլ-բեյը և ինչ տրամադրվածություն ուներ հայկական պետականության նկատմամբ:

Այս և այլ կարգի փաստարկները չեն օգնում Մարոկուտտիին՝ ձեռքազատվելու Հայաստանի դեմ կատարված լրտեսական գործունեության մեղադրանքից: Վերջին խոսքում Անտոն Մարոկուտտին համառոտորեն պնդում է, որ ինքն ընկել է Ադրբեյջանի քաղաքական խարդավանքների ցանցի մեջ, և եթե ինքը ցանկանար զբաղվել այդպիսի գործերով (լրտեսական- Վ. Վ.), ապա ծառայության մեջ կմտներ ում մոտ ասես, միայն ոչ մահմեդականների: Ա. Մարոկուտտին պնդում էր, որ ինքը Թիֆլիսում գտնվող ավստրիական միսիայի վերացումից հետո, որտեղ ծառայության մեջ էր, մնացել է Կովկասում, քանի որ այդ ժամանակ իր հայրենիքում բռնկվել էր հեղափոխություն, և դրանից ելնելով՝ որպես կադրային սպա մնացել է Վրաստանում և վճռելով իբր թե զբաղվել առևտրական գործերով և ընդդեմ Հայաստանի ոչինչ չի ունեցել և չունի: Խնդրում է հավատալ իր խոսքերի անկեղծությանը՝ արդարացնել իրեն: Այդ խնդրանքը, իհարկե, հիմնազուրկ էր¹: Ներքին գործերի նախարարության աշխատակիցների կողմից դեկտեմբերի 8-ին Երևանում ձերբակալվելու պահին Մարոկուտտիի մոտ հայտնաբերվել էին մի շարք փաստաթղթեր և քարտեզներ, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում էին նրա մեղսակցությունը: Այդ փաստաթղթերի թվում որոշակի հետաքրքրություն էին ներկայացնում՝ 1) Վրաստանի ՆԳՄ վարչական բաժնի կողմից տրված անձնագիրը, 2) Կովկասի լեռնականների անկախության և առաջընթացի, միասնության լիզայի կողմից Մարոկուտտիի անունով տրված վկայականը, 3) վերջինիս վրացական քաղաքացիությունը հաստատող Թիֆլիսի հաշտարար դատարանի 1-ին բաժանմունքի կողմից տրված վկայականը, 4) Մերձավոր Արևելքին, Արևմտյան Պարսկաստանին, Կովկասին և Թուրքեստանին, Հայաստանին վերաբերող 5 ռազմատեղագրական քարտեզները: Վերջին քարտեզը տեղագրական առումով մասնավորապես վերաբերում էր Սևանա լճի ավազանին և դրան հարող տարածքներին: Կապիտան Մուրադյանի կարծիքով, այդ քարտեզներից մեկը ռազմաքաղաքական տեղագրական արժեք ուներ և դրա հայտնվելը Մարոկուտտիի ձեռքին, նրա կարծիքով, ամե-

նկին էլ պատահականություն չէր¹: Անտոն Մարոկուտտիի մոտ եղած մյուս փաստաթղթերը՝ նամակները և հետաքննության հետ կապված մյուս նյութերը լուրջ արժեք չէին ներկայացնում, այդ իսկ պատճառով էլ դատարանը դրանց հանգամանորեն չանդրադարձավ, իսկ եթե քննարկեց էլ, ապա հետաքննչական կարևոր փաստեր չգտավ: Ինչ վերաբերում է տեղագրական քարտեզներին, ապա դրանց առկայությունը իր մոտ Մարոկուտտին բացատրեց նրանով, որ ինքը որպես կրթված մարդ և ճանապարհորդ պետք է հետաքրքրություն ցուցաբերեր այն տեղանքի նկատմամբ, որով պետք է անցներ², ինչն, իհարկե, դատարանը լուրջ չընդունեց: Մեղադրական գործի տեսանկյունից թերևս կարևորություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ ձեռքակալման պահին Ա. Մարոկուտտիից առգրավվել են Երևանում բնակվող ոմն Մելիք-Շահնազարովին և Գլխավոր Համբարակապետության վարչության չինովնիկ Տարականովին հասցեագրված նամակները, որոնցից մեկի հեղինակը՝ Դրեյեր անունով ոմն մեկն էր, որ բնակվում էր Թիֆլիսում (հավանաբար հենց այն նույն Դրեյերն է, որ Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանի միջոցով փորձում է օգտակար լինել Ա. Մարոկուտտին և ազատել կալանքից, անշուշտ, որոշակի շահերից ու նկատառումներից ելնելով): Նա խնդրում էր սույն նամակով ներկայացած Ա. Մարոկուտտիին հյուրընկալել³: Մեղադրական ակտի վերջնամասում ներկայացված է դատարանի որոշումը, ըստ որի Անտոն Մարոկուտտին մեղադրվում էր նրանում, որ 1919 թ. դեկտեմբեր ամսին, նախապես ստանալով Վրաստանում Ադրբեյջանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչի աջակցությունը, որն ապացուցվում է Հայաստանի Հանրապետությունում Ադրբեյջանի դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղարկված հեռագրով, պատրաստվել էր մեկնել Նախիլ-բեյի բանակը, որը գտնվում էր Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ թշնամական և ռազմական գործողությունների մեջ: Մեղադրական ակտում նշվում էր, որ այդ նպատակով Անտոն Մարոկուտտին իր ձեռքի տակ ունենալով Հայաստանի և դրան սահմանակից պետական կազմավորումների տարածքների ռազմաքաղաքական քարտեզներ, ինչպես նաև ռազմական բնույթի այլ տեղեկություններ՝ դեկտեմբերի 8-ին Թիֆլիսից դուրս գալով՝ ժամանել է Հայաստանի տարածք, որպեսզի Նախիջևան քաղաքում գտնվող Նախիլ-բեյի շտաբ ուղևորվի, հենց այդ պահին էլ կալանվել է միլիցիայի ռեզերվի աշխատակիցների կողմից, ինչը նախատեսված է քրեական օրենսգրքի 108 և 109 հոդվածներով: Վերջնամասում ասվում է, որ վերը նշված հանցա-

¹ Տե՛ս Լույն տեղում, ք. 131, 165, 167:

¹ Տե՛ս Լույն տեղում, ք. 172:

² Տե՛ս Լույն տեղում:

³ Տե՛ս Լույն տեղում, ք. 1 հակ.:

գործ գործողությունների համար ավստրիական ծառայության նախկին սպա, այդ պահին վրացահպատակ Անտոն Մարոկուտտին Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հուլիսի 29-ի որոշման հիման վրա (№ 279) հանձնվում է ՀՀ զինվորական դատարանին: Սույն փաստաթղթի տակ 1919 թ. դեկտեմբերի 14-ին ստորագրել են զինվորական դատարանի անդամները¹: Եվ, այդուհանդերձ, զինվորական դատարանը երկարատև խորհրդակցությունից հետո չի արդարացնում Ա. Մարոկուտտինին, ներկայացնելով դատապարտող վճիռ: Եվ այսպես, 1919 թ. դեկտեմբերի 19-ին Հայաստանի Ձինվորական դատարանի Հատուկ ատյանը բաց դատական նիստում գեներալ-մայոր Խորոմանսկու նախագահությամբ և ի դեմս ժամանակավոր անդամներ Հայկական հետևակային 5-րդ գնդի փոխգնդապետ Ամբարդանովի, Երևանյան ինժեներական գումարտակի փոխգնդապետ Կեզամովի, Երևանի պահակային գումարտակի շտաբ-կապիտաններ Տեր-Օգանեզովի և Բուռնուսուզյանի, Գլխավոր դատավորի օգնական պրապորշչիկ Լազարևի և զինվորական ժամանակի չինովնիկի քարտուղարի օգնական Տեր-Աբրամովի, լսելով ավստրիական ծառայության նախկին սպա, տվյալ պահին վրացահպատակ (32 տարեկան) Անտոն Անտոնի Մարոկուտտիի գործը՝ վերջինիս ճանաչեց մեղավոր ընդդեմ Հայաստանի՝ հակառակորդի ձեռնարկած գործողություններին նպաստելու և օժանդակելու մեջ, հետևաբար և հենվելով Քրեական օրենսգրքի 108 և 119 հոդվածների վրա որոշեց՝ 1) մեղադրյալ, ավստրիական ծառայության նախկին սպա Անտոն Մարոկուտտիին զրկել բոլոր իրավունքներից և ուղարկել տաժանակիր աշխատանքների 15 տարի ժամանակով, 2) դատական ծախսերը փոխհատուցել մեղադրյալի ունեցվածքի հաշվին, վերջինիս անվճարունակության դեպքում՝ գանձարանի հաշվին: Սույն դատավճիռը վավերացվեց Հայաստանի Հանրապետության գործերի գլխավոր հրամանատարի կողմից: Մեղադրյալ Մարոկուտտինը դրանից անմիջապես հետո ներման խնդրանքով դիմեց Հայաստանի պառլամենտին: Մեղադրական բանաձևի բնօրինակի տակ կան Ձինվորական դատարանի նախագահ գեներալ-մայոր Խորոմանսկու, փոխգնդապետ Ամբարդանովի և Կեզամովի, շտաբ-կապիտաններ Տեր-Օգանեզովի և Բուռնուսուզյանի ստորագրությունները²:

Սակայն գործն այսքանով չի ավարտվում: Դատաքննչական գործընթացին միջամտելու փորձ են կատարում Թիֆլիսից: Այդ մասին տեղեկանում ենք ՀՀ արտաքին գործերի և արդարադատության նախարարներին ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատար Լևոն Եվանգուլյանի 1919 թ. դեկտեմբերի 20-ի հեռագրից

¹ Տե՛ս Նույն տեղում, թ. 173:

² Տե՛ս Նույն տեղում, թ. 170, 174:

(№ 280): Լ. Եվանգուլյանը նշում է, որ դեկտեմբերի 19-ին պարսկական հյուպատոսության թարգման Գերման Դրեյերը և ավստրիական ծառայության սպա Վոդեցկան դիմել են իրեն՝ խնդրելով կալանքից ազատել Երևանում գտնվող և հօգուտ Ավստրիայի լրտեսության մեջ մեղադրվող Ավստրիայի նախկին հպատակ և սպա, տվյալ պահին Վրաստանի հպատակ քաղաքացի Ա. Մարոկուտտինին: Հեռագրում Լ. Եվանգուլյանը հայտնում էր, որ խնդրարկուների հայտարարության համաձայն Մարոկուտտին ցանկացել է մեկնել Պարսկաստան՝ Թավրիզ քաղաք Երևանի վրայով, որտեղից մտադիր է եղել շարժիչով (ավտոմեքենայով) գնալ մինչև Ջուլֆա, սակայն ինչ-որ մեկի մատնության կամ կասկածանքի պատճառով ձերբակալվել է և պահվում է կալանքի տակ՝ չափազանց ծանր պայմաններում: Լ. Եվանգուլյանը հայտնում էր, որ Դրեյերը և Վոդեցկան իրեն խնդրել են ամեն միջոց ձեռնարկելու Մարոկուտտինին կալանքից ազատելու համար և այդ մասին իրենց տեղեկացնել: Այնուհետև Լ. Եվանգուլյանը արտաքին գործերի և արդարադատության նախարարներին տեղեկացնում էր, որ նույն օրը իր մոտ եղել է վրացական ծառայության գնդապետ Տուլաևը (սա արդեն շատ հետաքրքիր է, հավանաբար այս փաստից կարելի է կռահել, թե ինչու էր վրացական հատուկ ծառայության սպան շահագրգռված Մարոկուտտիի խնդրում-Վ. Վ.), որը նույնպես դիմել է Մարոկուտտիին կալանքից ազատելու խնդրանքով՝ միաժամանակ հայտարարելով, որ ինքը վերջինիս գիտի ամենալավագույն կողմից, որ նրան գիտեն նաև նախարարությունում, որ նա Երևան է մեկնել, հավանաբար, առևտրական գործերով (առաջին հայացքից ստացվում է, որ իբր վրացական հատուկ ծառայությունում տեղյակ չէին իրենց հպատակ քաղաքացու մտադրությունների մասին-Վ. Վ.): Ելնելով այդ ամենից՝ Լ. Եվանգուլյանը խնդրում էր իրեն շտապ հրահանգներ ու ցուցումներ տալ, թե ինչպես պետք է վարվել Դրեյերի և այլոց միջնորդագրերի հետ, թե ինչու է մեղադրվում Մարոկուտտին, ընդ որում հարկ եղած ձևով մատնանշելով մեղադրանքի ճիշտ բնույթը (դատական քննիչի որոշումը ցույց տալով) և համապատասխանությունը Քրեական օրենսգրքի հոդվածին, և թե խափանման ինչ միջոցներ են ձեռնարկվել մեղադրյալի նկատմամբ հետաքննությունից և դատարանից խուսափելու առումով: Հեռագրի վերջնամասում Լ. Եվանգուլյանը պարզաբանում էր, որ այդ մանրամասն տվյալները իրեն անհրաժեշտ են, քանի որ հնարավոր է, որ Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը որպես Վրաստանի հպատակի՝ Մարոկուտտիի ձերբակալության առիթով հարցապնդում կատարի¹: Կա ևս մի փոքր փաստաթուղթ, որում Հայաստանի Ձինվորական դատարանի նախագահ գեներալ-մայոր Խորոմանսկին հայտնում էր, որ Արտաքին գործերի նա-

¹ Տե՛ս Նույն տեղում, թ. 177:

խարարության գլխավոր քարտուղարի հասցեով ուղարկվում է Անտոն Մարոկուտտիի գործի կապակցությամբ ընդունված մեղադրական ակտի պատճենը և դատարանի դեկտեմբերի 19-ի բանաձևի պատճենը: Հայաստանի զինվորական դատարանի 1919 թ. դեկտեմբերի 21-ի այս փաստաթղթի տակ (№ 2633) կա գեներալ-մայոր Խորոմանսկու ստորագրությունը, որով և վերջինս տեղեկացնում էր վերոնշյալ դատաքննչական նյութերի առաքման մասին Արտաքին գործերի նախարարության հասցեով: Որպես հետգրություն նշենք, որ դեկտեմբերի 23-ին Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանին ուղղված հեռագրում՝ ի պատասխան վերջինիս կողմից Երևան առաքված № 280 հեռագրի, ասվում էր, որ Մարոկուտտիի նկատմամբ ներկայացվել է մեղադրանք քրեական օրենսդրության 108 և 109 հոդվածներով, այսինքն՝ Հայաստանի դեմ թշնամական գործողությունների, դրանց կրողներին աջակցելու և նպաստելու մեջ, որի հիման վրա էլ ՀՀ Ձինվորական դատարանը նրան դեկտեմբերի 19-ին դատապարտել է 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքների, որից հետո Մարոկուտտին դիմել է ՀՀ պառլամենտին խնդրագրով²: Դեկտեմբերի 24-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարարը Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղարկելով Մարոկուտտիի գործի հետ կապված մի փաթեթ գրագրություն՝ վերջինից խնդրեց կազմակերպել դրա հնարավորինս ամբողջական հրապարակումը թիֆլիսյան ռուսական և հայկական թերթերում³: Այս դատավարության հետ կապված հարկ է նշել օգտաշատ այն գործունեությունը, որ իրականացրել են հայկական հետախուզական ծառայությունները՝ ներքին գործերի մարմինների հետ համագործակցելով և մերկացնելով թշնամական գործակալներին Հայաստանի դեմ վերջիններիս ձեռնարկած հակահայկական գործողություններում: Սակայն կարևորը միայն դա չէ, այլ և այն, որ հատուկ ծառայությունները, որոնք իրենց չխնայելով մինչև վերջ ծառայեցին հայրենիքին՝ ամեն ինչ անելով թշնամական գործակալներին մերկացնելու և գաղտնագեղձելու ուղղությամբ, որը ճնշող տպավորություն է թողնում ադրբեջանցիների վրա, որի կապակցությամբ Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական հավատարմատարի պաշտոնակատար Միրբաբաևը հեռագրով հայտնում է արտաքին գործերի նախարարին. «Խնդրում եմ հաղորդեք Թիֆլիս՝ Վեքիլովին, որ նրա Երևան ուղարկած № 120 ծածկագիր հեռագիրը հայերի կողմից բացւած է: Աւստրիացի սպան ձերբակալւած է: Երկ հաղորդեցին, որ Ձինվորական դատարանը նրան դատապարտել է 15 տարւայ տաժանակիր աշխատանքների: Անհրաժեշտ

¹ Տե՛ս Լույն տեղում, ք. 176:

² Տե՛ս Լույն տեղում, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 357, մաս II, ք. 70:

³ Տե՛ս Լույն տեղում, ք. 79:

է, որ Վեքիլովը պարզէ, թե հայերին ինչպէս է յաջողւել ծածկագիրը բանալ և ուղարկել մեզ մօտ ծածկագիր: Խատիսովը այդ մասին յայտնել էր Հախվերդովին, բայց նա, ինչպէս երևում է, մոռացել է Թիֆլիսում Վեքիլովին նախազգուշացնել, ընդհակառակը, հէնց ինքը նոյն ծածկագրով հեռագիր է խփել Երևան»¹:

Այդուհանդերձ, հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության այս չափազանց հետաքրքիր էջը՝ կապված Հայաստանի Հանրապետության դեմ սադրանքներ և մեքենայություններ ձեռնարկած թշնամական լրտեսների մերկացման ու կանխարգելիչ քայլերի հետ, ունեցավ դրամատիկ շարունակություն: Այսպես, ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության ընդհանուր քարտուղարի 1920 թ. մարտի 13-ի գրությունից (№ 1508.1509, 1510)՝ ուղղված Հայաստանի պառլամենտի օրենսդրական-վարչական հանձնաժողովին, տեղեկանում ենք, որ Մարոկուտտիի գործը հետաքրքրել է նաև Անդրկովկասում գտնվող բրիտանական հետախուզական բաժնին, որն իր գործակալ կապիտան Կուրդին (ավելի ճիշտ՝ Գ. Կուրտ) մի փաստաթղթով հանդերձ ուղարկում է Երևան: Ընդհանուր քարտուղարն այն կարծիքն էր արտահայտում, որ իբր Կուրտի մոտի փաստաթղթերով անհերքելիորեն հաստատվում է, որ Թիֆլիսում Անտոն Մարոկուտտիի վրացական հետախուզական ծառայության ներկայացուցչի և Թիֆլիսում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչի մասնակցությամբ Մարոկուտտիի Երևան ժամանելուց 2 շաբաթ առաջ կայացել է գաղտնի խորհրդակցություն, որտեղ էլ որոշվել էր վերոհիշյալ լրտեսին ուղարկել Հայաստան և Նախիջևան՝ որոշակի լրտեսական-հետախուզական նպատակով: Սակայն, ըստ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության ընդհանուր քարտուղարի, Գ. Կուրտը բավարարվում է միայն նախարարության կաբինետում հայկական բանակի կապիտան Խնձորյանի ներկայությամբ իր ձեռքի տակ առկա փաստաթուղթը կարդալով և հրաժարվել է կատարել Խնձորյանի խնդրանքը՝ այն հանձնել իրենց՝ Մարոկուտտիի գործին կցելու համար: Սակայն Կուրտը հրաժարվում է բավարարել այդ խնդրանքը, ասելով, որ ինքն իր պետից նման հրաման չի ստացել: Գրության վերջնամասում արդեն պարզ ընդգծվում էր, որ Թիֆլիսում բրիտանական հետախուզական բաժանմունքի կապիտան Կուրտին թույլտվություն չէին տվել այդ կարևոր փաստաթուղթը հանձնել Հայաստանի կառավարությանը²: Եվ ըստ երևույթին գուցե հենց այն պատճառով, որ իրենք էլ իրենց շահերն ու հետաքրքրություններն ունեին, որոնք չէին համընկնում հայկական կողմի դիրքորոշման և ունեցած տեսակետի հետ: Սույն փաստաթուղթը

¹ Գաղտնի փաստաթղթերը. Ադրբեջանի դատադրական գործունեությունից մի էջ, էջ 47-48:

² ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 216, ք. 50, 51, 52, 56:

և ուղարկվում է արդարադատության նախարարին, որտեղ կուտակվում է 18 թերթից բաղկացած գրագրություն Անտոն Մարոկուտտի մասին, այդ թվում վերջինիս նամակը՝ ուղղված Հայաստանի կառավարությանը՝ ներում շնորհելու խնդրանքով¹: Ավելացնենք, որ դրան հաջորդում է Նախարարների խորհրդի տեսուչի 1920 թ. նոյեմբերի 24-ի գրությունը (№ 3909)՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետության Արդարադատության նախարարությանը՝ կապված Երևանի Կենտրոնական բանտի բանտարկյալ Անտոն Մարոկուտտի խնդրի հետ, որի վրա կա համապատասխան մակագրություն, ըստ որի հրահանգ էր տրվում վարվել նրա հետ ըստ հարկի, որն էլ կառավարությունում ստացվում է նոյեմբերի 25-ին²: Գործը այսքանով կարճվում է, և Հայաստանի իշխանությունները բավականին մարդասիրական վերաբերմունք են դրսևորում Անտոն Մարոկուտտի նկատմամբ, որի մեղքն ապացուցված էր, իսկ ներկայացված մեղադրանքը՝ հիմնավորված: 1920 թ. նոյեմբերի 26-ին այս մասին գեկուցվում է նաև արտաքին գործերի նախարարին, որից եզրակացնում ենք, որ գործին ընթացք էր տրվել՝ հոգուտ Ա. Մարոկուտտի: Ի վերջո, երկար, սակայն ոչ տանջալից վերլուծությունից հետո Հայաստանի իշխանությունները խորապես համոզված լինելով Անտոն Մարոկուտտի կողմից ձեռնարկված հակահայկական գործողությունների ակնհայտ իրողության մեջ հոգուտ Աղբյուրների և Վրաստանի քայքայից հետախուզական-լրտեսական գործունեության, այնուհանդերձ որոշում են մարդասիրաբար վարվել, և ըստ այդմ վերջինս վտարել Հայաստանի սահմաններից դուրս: Դա հստակ երևում է արտաքին գործերի նախարար Ա. Վրացյանի Նախարարների խորհրդին ուղղված 1920 թ. նոյեմբերի 27-ի գրությունից (№ 6740), որում ընդգծելով, որ գրության հետ միասին ներկայացվում է նաև Անտոն Մարոկուտտի խնդրագիրը իրեն ներում շնորհելու մասին, Ա. Վրացյանը հարկ էր համարում հայտնել, որ իր ժամանակին այդ գործընթացը ունեցել է իր ցանկալի նշանակությունը, և ըստ այդմ Մարոկուտտի բանտում մնալը այլևս անհրաժեշտություն չէ, ուստի և առաջարկում էր վերջինիս ներում շնորհել՝ աստիճանով Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս³: Իսկ արդեն ՀՀ Նախարարների խորհրդի դիվանապետի պարտականությունները կատարող Մ. Խոջամիրյանի 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ի գրությունից (№ 6797)՝ ուղղված Արդարադատության նախարարությանը, մենք տեղեկանում ենք, որ Անտոն Մարոկուտտին ազատված է բանտից, և կառավարության որոշմամբ նրան են հանձնվել երկու ծրար⁴: Որպես հետգրություն ավելացնենք, որ 1921 թ. փետրվարյան

¹ Տե՛ս Լույն տեղում, ք. 56-57, 64-65:

² Տե՛ս Լույն տեղում:

³ Տե՛ս Լույն տեղում, ք. 113:

⁴ Տե՛ս Լույն տեղում, ք. 114 հակ., 115:

քաղաքացիական կռիվներից հետո Հայաստանի Փրկության կոմիտեի նախագահ Ա. Վրացյանի կարգադրությամբ Ա. Մարոկուտտին ազատ արձակվեց բանտից. այնուհետև Երևանի նախկին քաղաքագլուխ Արշալույս Աստվածատրյանի կարգադրությամբ, որը ժամանակավորապես պաշտոնավարում է քաղաքային ինքնավարության մեջ, որից հետո Ա. Վրացյանի հանձնարարականի հիման վրա անցագիր է ստանում թուրքական կառավարության ներկայացուցչից և Թուրքիայի վրայով մեկնում Եվրոպա¹:

Հետախուզական գործերի մասին գրելիս չի կարելի շրջանցել նաև, այսպես կոչված, Իվան Տարականովի գործը, որը Մարոկուտտի գործի հետ անմիջական եզրեր ունի, և վկայում է այն մասին, որ հայ հետախույզները լուրջ ջանքեր են գործադրել Հայաստանի տարածքում հակառակորդի քայքայիչ լրտեսական գործունեության կասեցման ուղղությամբ: Այսպես, 1920 թ. մարտի 4-ին, Մարոկուտտի գործին զուգահեռ, Երևանի քաղաքային ինքնավարության դահլիճում տեղի ունեցավ Ռուսաստանի Օռլովի նահանգի Վոլխով քաղաքի բնակիչ, Ռուսաստանի քաղաքացի, Հայաստանի զինվորական գլխավոր հայթայթիչ գրասենյակի նախկին վարիչ Իվան Ալեքսեևիչ Տարականովի (կամ Տարականովիչի) դատը²: Տարականովը մեղադրվեց դավաճանության և զինվորական գաղտնիքները թշնամուն հայտնելու մեջ: Արդեն վերն ասվել է, որ դեռ 1919 թ. դեկտեմբերին ձերբակալված Անտոն Մարոկուտտի մտախուզարկության ժամանակ հայտնաբերվել էր Իվան Տարականովի անունով մի նամակ՝ գրված թիֆլիսաբնակ սերբուհի տիկին Իովանովիչի կողմից: Հարցաքննության ժամանակ Մարոկուտտին պատասխանել էր, որ ինքն այդ նամակը Իովանովիչից ստացել է Դրեյեր եղբայրների միջոցով, որոնցից մեկը պաշտոնավարում էր Թիֆլիսի պարսից գլխավոր հյուպատոսարանում և աջակցություն էր ցույց տվել վերջինիս՝ Երևան և Պարսկաստան ուղևորության ժամանակ³:

Որոշակի կասկածանքներ ունենալով՝ հատուկ մարմինները Տարականովին ենթարկում են խուզարկության և հայտնաբերում գաղտնի հեռագրերի ծածկատառեր ու տիկին Իովանովիչից ստացված նամակներ: Նամակներից պարզվում է, որ Իվան Տարականովը շատ մտերիմ հարաբերություններ է ունեցել սերբուհի տ. Իովանովիչի հետ և ծանոթ է եղել Դրեյեր եղբայրներին, որոնք փայրելիս են եղել ոճն Մեյերի տանը, և նրանց միջև գաղտնի կապ է եղել: Մանրագնին հետաքննությունից նաև պարզվում է, որ Դրեյերը աջակցել է Ա. Մարոկուտտին՝ մասնակցելով

¹ Ա. Վրացյան, Կենցաղի ուղիներով, Դեպքեր. Դեմքեր. Ապրումներ. Զ. հատոր, Պետրոպ, տպ. «Համազգային», 1967, էջ 210-211:

² «Յառաջ», 9 մարտի, 1920, № 2:

³ Տե՛ս Լույն տեղում:

Թիֆլիսում մի ինչ-որ գաղտնի խորհրդակցության¹:

Ի. Տարականովը դատավարության ժամանակ փորձում է հերքել իրեն ներկայացված մեղադրանքը, սակայն գործի կապակցությամբ որպես վկաներ հանդես եկած զինվորական հայթայթիչ վարչության պետը, նրա օգնականը և աշխատակիցները, գրասենյակի վարիչը և մի շարք այլ անձինք նշելով, որ Տարականովը ուժեղ կամքի տեր, ճշտապահ պաշտոնյա է եղել, միաժամանակ պնդում են, որ գաղտնի ծածկագրերի բանալին, անշուշտ, մշտապես եղել է հայթայթիչ վարչության պետի օգնականի մոտ, այսինքն՝ այն հաճախ գործածվել է Տարականովի կողմից: Գործի կապակցությամբ արվում է նաև մասնագիտական եզրակացություն, որը լիովին հերքում է Տարականովի անմեղակցությունը կատարված հանցանքում, ինչի համար հրապարակվում են մի շարք գաղտնի հեռագրեր²: Մեղադրյալը ժխտելով, որ ճանաչում է Ա. Մարոկուտտիին, դրա հետ մեկտեղ չի հերքում տիկին Իովանովիչի, Դրեյեր եղբայրների և Մեյերի հետ իր ծանոթ լինելու հանգամանքը՝ ասելով, որ իբր թե ինքը նրանց հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունի, որ իր մոտ գտնված ծածկագրերը և նրանց կանոնները ինքն արտագրել է, որպեսզի, իբր թե ավելի լավ ուսումնասիրի դրանք՝ իր համար դեռևս ոչ պարզ, անծանոթ այդ ծածկագրերը³:

Վերջ ի վերջո, դատախազը ի մի բերելով ձեռքի տակ եղած բոլոր փաստերը, հենվելով առկա նամակների, գաղտնի հեռագրերի և վկաների ցուցմունքների վրա՝ գտնում է, որ Իվան Տարականովը, Դրեյեր եղբայրները, տանտեր Մեյերը և տիկին Իովանովիչը ունեցել են մի ընդհանուր կապ՝ գաղտնի հանցագործ նպատակադրումով Հայաստանի Հանրապետության ու նրա կառավարության դեմ, և որ հենց դրա համար էլ Տարականովը գաղտնի ծածկագրերը և դրանց կանոնները շատ մանրամասնորեն ու ճշգրիտ արտագրել է և ուսումնասիրել՝ որոշակի հանցավոր գործունեության շահերից ելնելով⁴: Այդ ամենից ելնելով՝ դատախազը եզրահանգում է, որ Տարականովին որպես հայրենիքի դավաճանի և ռազմական գաղտնիքները թշնամուն հանձնող անձի պետք է դատել զինվորական օրենսգրքի 273 հոդվածով ու ենթարկել համապատասխան դատավճռի⁵:

Մեղադրյալ Տարականովի պաշտպան իրավաբան Նաջարյանը աշխատում է ապացուցել, որ վերջինս որևէ կապ չունի ո՛չ Մարոկուտտիի, ո՛չ Դրեյերի, և ո՛չ էլ Մեյերի հետ, որ նա ընդամենը մտերմական-սիրային կապ է ունեցել տիկին Իովանովիչի հետ, նրան ֆինանսական օժանդակություն է ցույց տվել: Միաժամանակ դատապաշտպանը մեղադրյալի մոտ պահանջում է հանձնարարել ծածկագրերը և դրանց կանոնները, որոնք Տարականովը չի հանձնարարել:

¹ Տե՛ս Նույն տեղում:

² Տե՛ս Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս Նույն տեղում

կություն է ցույց տվել: Միաժամանակ դատապաշտպանը մեղադրյալի մոտ գտնված ծածկագրերի հետ կապված՝ մերկապարանոց պնդում է, որ իբր Տարականովը դրանք արտագրել է՝ ավելի լավ ուսումնասիրելու նպատակով: Դրանից էլ ելնելով նա դատավորներին խնդրում է Տարականովի նկատմամբ կայացնել արդարացնող դատավճիռ¹:

Վերջապես, մեղադրյալը ևս հանդես է գալիս ելույթով. փորձում է բացատրել, թե ինչպես է ինքը ընդունվել հայկական պետական ծառայության: Այդ կապակցությամբ նա հայտնում է, որ մինչ այդ ծառայել է ռուսական բանակում, սակայն բուլղարիկ շարժումների հետ կապված՝ չկամենալով ծառայել նրանց, եկել է Հայաստան՝ հաստատ հավատացած լինելով, որ Կովկասում Ռուսաստանի ամենալավ բարեկամը Հայաստանն է: Փորձել է իբր ուժերը ներածին չափով ծառայել Հայաստանի Հանրապետությանը, որ ինքը հետևաբար չէր կարող ռազմական գաղտնիքները դավադրաբար հայտնել թշնամուն²: Այս ամենը ոչ մի վճռորոշ դեր չեն կատարում, և դատարանի դատավճռով Իվան Տարականովը ճանաչվում է հանցավոր և դատապարտվում 10 տարվա տաժանակիր աշխատանքների՝ զրկվելով բոլոր իրավունքներից, կոչումից և ստացվածքներից³:

Հարկ է, սակայն, այս կապակցությամբ անդրադառնալ այս խիստ ուշագրավ գործի մեկ այլ մանրամասնի՝ կապված Անտոն Մարոկուտտիի և Իվան Տարականովի գործի նկատմամբ արդեն խորհրդային իշխանության վերաբերմունքի դրսևորման մի շատ ուշագրավ պատմափաստի հետ: Ինչպես հայտնի է դարձել մի շարք նորահայտ հետախուզական բնույթի փաստաթղթերից, Անտոն Մարոկուտտիի և Իվան Տարականովի հետաքննչական գործի հետագա ընթացքը այլ սցենարով է սկսում զարգանալ, նոր բովանդակություն ձեռք բերում: Այդ գործի կապակցությամբ խորհրդային իշխանության հաստատման պահին ստեղծված, այսպես կոչված, ՀԽՍՀ Կենտրոնական լիկվիդացիոն-հետաքննչական հանձնաժողովի 1921 թ. հունվարի 12-ի եզրակացությունից հայտնի է դառնում, որ այս վերաքննման ոչ ենթակա գործը, այդուհանդերձ, փորձ է արվել տանել այլ ուղղությամբ, և գտնվել են Հայաստանի նկատմամբ թշնամական-լրտեսական գործողությունների մեջ արդարացիորեն մեղադրվող Ա. Մարոկուտտիի և Ի. Տարականովի գործերի ապօրինի վերանայման կողմնակիցներ⁴: Սակայն ահա թե ինչ է այնուհետ պարզվում. Հայաստանի նկատմամբ հետախուզական-քայքայիչ և դավադրական գործողությունների կապակցությամբ ձեռք բերված անձերի հետաքննչական այս հետաքրքիր գործի նմանատիպ

¹ Տե՛ս Նույն տեղում:

² Տե՛ս Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 7-113, ց. 3, գ. 3, ք. 78:

հանգուցալուծման և կայացրած վճռին իր վճռական անհամաձայնությունն է հայտնում անգամ Հայիեդկոմը ի դեմս նրա նախագահ Սարգիս Կասյանի՝ գտնելով, որ Խորհրդային Հայաստանի Արտակարգ հանձնաժողովի (Չեկայի) կողմից տրված համապատասխան հրահանգի համաձայն անհրաժեշտ էր կալանված վիճակում պահել նշված անձանց և հարցում անել ժողովուրդին այն մասին, թե ինչու են նրանք ազատ արձակվել՝ առանց նախօրոք Հայիեդկոմի թույլտվությունը և կարգադրագիրը ստանալու¹։ Իսկ ամենակարևորը, որ պարզվում է գործի հանգամանքների վերլուծությունից, դա այն է, որ համաձայն ՀԽՍՀ Կենտրոնական լիկվիդացիոն-հետաքննչական հանձնաժողովի հունվարի 18-ի դիմումագրի՝ ուղղված Հայաստանի կառավարությանը, մեղադրյալներ Անտոն Մարոկուտի և Իվան Տարականովը Երևանի Կենտրոնական բանտից ազատ էին արձակվել Խորհրդային Հայաստանի արդարադատության ժողովում, ազգությամբ թուրք Սուլեյման Նուրիի և փոխժողովում Չուբարյանի կարգադրության համաձայն², ինչը վկայում է որոշակի դիտավորության, միտումնավորության և հետաքննվող գործի նման ընթացքի նկատմամբ քաղաքական-կուսակցական շահագրգիռ մոտեցման մասին, որի համար որպես քողածածկույթ ծառայում էր պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի գաղափարադրույթը, որը հմտորեն օգտագործվում էր սքողելու ազգամիջյան հարաբերություններում առկա ողջ բարդույթը և հայտնի տարածքային-քաղաքական, գաղափարախոսական հակասությունները Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև՝ անկախ զանազան «խզմերից» ու սոցիալական կողմնորոշումներից և քաղաքական-կառավարման համակարգի կառուցվածքի ընտրության նկատմամբ այս կամ այն հակվածությունից։

Սրանք ուշագրավ փաստաթղթեր են, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում են, որ չնայած հայ ժողովրդի և Հայաստանի Հանրապետության ծննդի, գոյության ծանր ու անտանելի պայմաններին, 1918-1920 թվականներին որոշակի քայլեր են արվել ոչ միայն կազմակերպելու հատուկ ծառայություններ՝ հետախուզություն և հակահետախուզություն, որոնք աշխատել, համառորեն ձգտել են կայանալ և ծավալել օգտաշատ գործունեություն՝ կանխարգելելով Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ դավադրական-լրտեսական և հակահայկական գործողությունները, վնասագերծելով և ձերբակալելով հանրապետության տարածք ներխուժած դավադրական տարրերին, նաև դիմելով պատասխան հակաքայլերի, ու վերջին հաշվով՝ ապահովելով Հայաստանի ազգային-պետական անվտանգությունը։

¹ Տե՛ս տեղում, ք. 79:

² Տե՛ս տեղում, ք. 76:

Ваник Вирабян, Пресечение антиармянской деятельности вражеских агентов в Армении (1919- 1920 гг.): Дело Антона Марокутти и Ивана Тараканова- Едва состоявшееся в апреле 1919 г. для координации всех работ с целью приостановления вражеских происков против Республики Армения при Главном штабе Военного министерства было создано разведывательное и контрразведывательное отделение, молодая армянская разведка прилагала немало усилий для пресечения враждебной деятельности иностранных агентов на территории Республики Армения. Усилиями сотрудников армянской разведки и Министерства внутренних дел в декабре 1919 г. в Ереване был задержан прибывший из Грузии австрийский офицер Антон Марокутти, с целью отправления в армию Халила паши с определенными целями, у которого нашли не только грузинский паспорт, но и доверительное письмо представителя Азербайджана в Грузии Векилова, а также важные карты, касающиеся Армении и региона. По делу Антона Марокутти в Ереване состоялся шумный суд, он был приговорен к 15 годам тюремного заключения, та же участь постигла и Ивана Тараканова, которого разоблачили в подрывной деятельности против Армении. Состоявшееся по этому делу суд приговорил его к 10 годам тюремного заключения. И в итоге, обоих подозреваемых во враждебных провокационно-шпионских действиях в отношении Армении задержали и посадили на скамью подсудимых, однако, их не захотела высвободить из центральной тюрьмы Еревана даже большевистская власть, которая протестовала против решения Центральной ликвидационно-следственной комиссии Советской Армении, за которым стоял министр правосудия республики Сулейман Нури. Это свидетельствовало о стремлении разведывательного отделения при Генштабе Военного Министерства молодой республики обеспечить безопасность республики от попыток вражеских агентов, проникших на территорию РА, стремившихся подорвать основы армянской государственности в 1918- 1920 гг.

Vanik Virabyan, Prevention of the Anti-Armenian Activities of Enemy-Spies in Armenia (1918- 1920). The Case of Anton Marokutti and Ivan Tarakanov.- The newly formulated Armenian Intelligence, which was formed in April 1919, attached to the Main Unit of the Military Ministry, spared no effort to prevent the activities of foreign spies in the territory of the Republic of Armenia.

So, in December 1919, in Yerevan, with the efforts of the workers of Armenian intelligence and the Ministry of Internal Affairs an Austrian officer, Anton Marokutti, was arrested. He had arrived from Georgia and had been sent to the Army of Halil pasha for achieving some purposes. Among his things was found not only a Georgian passport, but also some important maps referring to

the region and to Armenia, as well as a letter of recommendation from Veqilov, the representative of Azerbaijan in Georgia. An action was filed about Anton Marokutti, and as a result he was condemned to fifteen years' imprisonment. Ivan Tarakanov suffered the same fate. He was accused in realizing provocations against Armenia, and thus he, too, was sentenced to fifteen years' imprisonment. The two above mentioned suspects, trying to realize spy activities in Armenia, were arrested and sentenced to imprisonment.

It should be mentioned, that even the Bolshevik Government, which was against the decisions of the Soviet Armenia and protested the decisions of Committee of Inquiry, and behind which stood the minister of Justice Suleiman Nuri, didn't release them from Yerevan Central Prison.

This confirms the strive of the Intelligence Department of the Main Unit of Military Ministry, with which he tried to make the territory of the R.A. secure against enemy spies who were trying to ruin the state system of Armenia from 1918 to 1920.

